

To Ritualbøger fra Middelalderen.

Anm. af H. F. Rørdam.

I afvigte Aar har Professor Dr. Joseph Freisen i Paderborn udgivet to til den danske Middelalders Litteratur hørende Bøger, der i rituel og liturgisk Henseende ere af megen Interesse, nemlig

Manuale Curatorum secundum usum ecclesie Roskildensis — og

Liber Agendarum ecclesie et diocesis Sleszwicensis¹⁾.

Det første af disse Skrifter er oprindelig trykt i Kjøbenhavn 1513 af Povl Reff, Kannik sammesteds, og er, som Navnet viser, en Haandbog eller Agende for Præsterne i Roskilde Stift; den anden, der oprindelig er trykt i Paris 1515 i Wolfgang Hopylius's Officin, indeholder en lignende, men i Formen mere eller mindre afvigende Agende, »nyttig og nødvendig for Præster i Slesvig Stift«. Roskildebogen har jeg for mange Aar siden haft Lejlighed til at omtale sammen med »Missale Hafnense« (trykt 1510) i mit Skrift, »Kjøbenhavns Kirker og Klostere i Middelalderen«, S. 33 ff. og Daabsritualet i begge de af Dr. Freisen paany udgivne Agender har Dr. L. Helveg i sin Tid ladet aftrykke i Kirkehist. Saml. II, 535 ff., ligesom han i sin »Den Danske Kirkes Historie til Reformationen« II, 479 ff. har givet en Udsigt over de os bevarede trykte Ritualbøger fra Middelalderen,

¹⁾ Paderborn 1898, Junfermannsche Buchhandlung.

som Dr. F. ikke synes at have kjendt, og som jeg derfor skal tillade mig her at aftrykke. Det er om Tilstanden omkring Aaret 1500, Helveg taler, som følger:

„I næsten alle Kirker havde man kun maadelige Afskrifter af Messebøger og andre Alterbøger, der skulde bruges ved Tjenesten. Mange Steder vare de naturligvis gamle og forrevne, og skjøndt man i tidligere Tider sædvanlig anvendte megen Flid med saadanne Afskrifter, saa voldte dog Klerkenes Ukyndighed i Latinen mange grove Misforstaaelser og ikke sjelden latterlige Feiltagelser. Det var noget, hine Dages sproglærde Humanister med stor Iver drog frem, og det blev for dem en udtømmelig Kilde til Moerskab, naar de paa den Maade kunde blotte Præsters og Prælaters Uvidenhed. Ogsaa fra den tidligere Tid høre vi denne Klage over Upaalideligheden af de kirkelige Haandbøger, der brugtes. Dengang Birgittinerne skulde begynde deres Gudstjeneste i Mariager Klosterkirke, var de i Forlegenhed med at faa et Exemplar til Afskrivning; de havde kjøbt Pergament og leiet en Afskriver, men i hele Aarhuus Stift kunde de intet faa, som de ansaae for paalideligt, hvorfor Prioeren og Brødrene henvendte sig til Ribe Domkapitel for at laane et der¹). I Fyen klages der over, at der var „stor Forskjellighed i Kirkerne med Hensyn til Læsning og Sang, til ikke liden Sjæleskade“; men Grunden hertil søgte de ikke saameget i de fejlfulde Afskrifter som deri, at Stiftets Domkirke var en Klosterkirke, der som saadan havde sin egen Sang og Læsning, og kunde derfor ikke som i andre Stifter tjene til Mønster og Forbillede. Det blev anført som en Grund mellem flere til, at St. Knuds Kloster skulde omdannes til et verdsligt Domkapitel²), og uden Tvivl gav det Anledning til, at Biskop Carl Rønnow, ikke længe efter at Forandringen var skeet, lod trykke i Lybæk 1483 Breviarium Othoniense. Det er det første Exempel her i Landet paa, at Bogtrykkerkunsten blev brugt i Kirkens Tjeneste, og det blev snart efterfulgt af Biskop Eggert

¹) Nyerup, Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge II, S. 370—71.

²) Danske Mag. 4. R II, S. 104.

Durkop, som 1486 fik trykt i Slesvig By et Missale Slesvicense. Dermed var Veien anviist, ad hvilken der kunde raades Bod paa det omtalte Onde, og den blev med stor Iver fulgt under Christian II's Regjering og kort forinden, da Følelsen var vakt mange Steder, at der maatte gjøres noget for at raade Bod paa Kirkevæsenets Brøst. Man skulde have et Missale, der beskrev den hele Søndagstjeneste, den egentlige Messe, et Breviarium, der beskrev Tjenesten paa Helgendagene med Tidelæsningen, og et Manuale, en Haandbog for Præster, der indeholdt Læsningen ved Daab, Brudevielse o. desl. Vanskeligheden bestod i at faae Texten rensat, som det hedder, „for de uendelig mange Feil, som den før vrimlede af“, og det var et Arbeide, der krævede megen Lærdom og Flid. Desuden var der en anden Vanskelighed, nemlig at skaffe Penge, thi Bekostningen var ikke saa ganske ringe især ved Bøger som disse, der skulde udstyres smukt. Rimeligvis er det gaaet flere Steder som i Thronhjem, hvor det blev paalagt hver Kirke at anskaffe sig et Exemplar, og da at udrede Pengene forud, eller som i Slesvig, hvor det var enkelte Mænd, to af Domkapitlets Prælater og en Guldsmid i Husum, der af from Gavmildhed afholdt Omkostningerne. Det var i Sjælland og i Skaane, at denne Sag blev dreven med størst Iver af Biskop Lage Urne og Ærkebiskop Byrge, der i den Henseende havde en god Hjælp i Christen Pedersen. Han besørgede Missale (1514) og Breviarium Lundense (1517) trykt i Paris, og nogle Aar tidligere 1510 var et Missale Hafniense bleven trykt i Kjøbenhavn, besørget af Cantor Anders Friis, en lærd og anseet Mand, der flere Gange var Universitetets Rector. I de følgende Aar udkom der en Række af saadanne Skrifter, under noget afvigende Navne, alle henhørende til Roskilde Stift; Diurnale Rosk. 1511; Manuale curatorum, Havnæ 1513; Breviarium Rosk. 1517; Canon, Nyborg. 1522. — Det var imidlertid ikke alle vegne, vi spore den samme Iver. Foruden i de tvende Stifter er det egentlig kun i Slesvig, dengang Gotskalk Ahlefeldt var Biskop; han fortsatte hvad hans Formand havde begyndt, og med hans Approbation udkom Breviarium Slesv. 1512 og Liber agendarum (en Haandbog, „som omfatter alle Sognepræstens Forretninger, og gjør Begynderen ligesaa god som den øvede“)

1512. I Fyen var Biskop Jens Andersen altfor optaget af sine egne Sager til at han kunde tænke paa sligt, og det Samme var Tilfældet med de nørrejdyske Biskopper, undtagen i Aarhus, hvor Domkapitlet paa sin Bekostning besørgede Udgivelsen af et Breviarium chori Arhusiensis 1519, dengang Niels Clausen var Biskop¹). Ganske vist kan man sige, at de Anstrængelser og Bekostninger, der bleve anvendte paa at faa disse Bøger frem, paa en Maade vare spildte, da det jo ikke varede mange Aar, førend Reformationens Fremgang gjorde, at de alle bleve lagt paa Hylden som ubrugelige, men desuagtet er det dog ingenlunde uden Betydning, at saa mange af Rigets højtstaaende og lærde Klerke følte Lyst og Drift til at bringe saa mange Offre til Kirketjenestens Forbedring. — Iøvrigt er der Spor til, at Klosterene bavde begyndt noget lignende; man har nemlig fundet Brudstykker af et Missale for Graabrødrene af den strikte Observants, trykt i Lybæk 1504, besørget ved Broder Anders Glob's Foranstaltning. Om det samme har været Tilfældet med andre Ordener, er ubekjendt, men ganske mærkeligt er det, at Observantsbrødrene ogsaa paa den Maade viste, at der hos dem dog var nogen Iver for Gudstjenestens Orden og Sømmelighed²).

En nærmere bibliografisk Beskrivelse af de nævnte trykte Ritualbøger vil man finde i Bruuns Aarsberetninger og Meddelelser fra det store kongl. Bibliothek, 1ste Bind.

De haandskrevne Ritualbøger og Messebøger ere vel nu for det meste tabte, om der end i Form af Omslag om forskellig skrevne Sager fra det 16. Aarhundrede er levnet en Del Brudstykker, som det imidlertid ikke er let at henføre til noget bestemt Sted eller at faa nogen Sammenhæng i. Jeg skal dog her gjøre opmærksom paa, at der i det st. kongl. Bibliothek, Gl. kgl. Saml. 3453, 8°, er bevaret et, paa ét eller nogle faa Slutningsblade nær, fuldstændigt »Manuale Ecclesiasticum«, Haandskrift paa Pergament fra 15de Aarh., i sin Tid tilhørende Notmark Kirke

¹) Nyerup, Skildr. af Tilstanden i Danmark og Norge. II, 439—47.

²) Kirkehist. Saml. II, S. 143.

paa Als, hvilken Ø, som bekjendt, da laa under Odense Stift. Dette Manuale, der begynder med Exorcismen (Exorzizo te creatura salis per deum uiuum, per deum uerum« etc.), fortjente vel en nærmere Sammenligning med det ovf. af Helveg nævnte »Breviarium Othoniense« og andre Ritualbøger.

Ved Dr. Freisens ovennævnte Udgave af den roskildske og den slesvigske Agende er Adgangen til disse sjældne Skrifter bleven i høj Grad lettet, hvilket med Tak maa anerkjendes. Kun Skade, at Udgaven, i det mindste af Manuale curatorum Roeskild., ikke synes at være besørget med den fornødne Omhu. Udgiveren siger ikke, hvilke Principper han har fulgt ved Udgivelsen af det gamle Skrift. Saa meget er dog vist, at den ikke tilfredsstiller de Krav, som vor Tid stiller til et saadant Foretagende. Undertiden forandrer Udgiveren den gammeldags Retskrivning (f. Ex. absolut til absolvit), hyppigere lader han den være, som den er. Meningsforstyrrende Trykfejl retter han ikke¹⁾, derimod tilføjer han en Hob ny, der ere af meget graverende Art, ja saadanne, om hvilke man næsten ikke kan fatte, at en i i Latinen kyndig Udgiver har kunnet lade dem passere. Jeg skal nævne nogle saadanne:

Originaludgaven.	Ny Udgave.
S. 10, Lin. 6: celestis.....	celistis
S. 11, - 6: martirum.....	matirum
S. 26, - 19: antea	autea
S. 29, - 2: natiuitatem.....	natitatem
S. 29, - 25: Christeleyson	Christeleyon
S. 31, - 4: aduersa	adusa
S. 31, - 19: languorem	languorum
S. 33, - 11: sanitati.....	sanitate

Selv Bogens sidste Linie bærer Præg af Udgiverens Mangel paa Nøjagtighed. I Originalen staar der nemlig:

¹⁾ Saaledes lader han urørt og uden Bemærkning staa S. 16 medicum for medium. S. 23 Agnus for Agnus. S. 40 intrabant for intrabunt, osv.

vbi et venale habetur; men i den ny Udgave: Ubi ei venale habetur.

Hvad den slesvigske Agende angaar, da har jeg ikke haft Lejlighed til at sammenligne Originalen med Aftrykket. Man bliver dog lidt underlig tilmode, naar man strax paa de første Sider træffer saadanne Pletter, som (S. 3) amimabus, (S. 4) sanitas anima et corporis, (S. 5) dannare, osv. Imidlertid forekommer det mig dog, at Udgaven af den slesvigske Agende er omhyggeligere end den af den roskildske, og der er anvendt ikke ringe Arbejde derpaa, bl. a. ogsaa paa Sammenligning med andre Ritualbøger, noget der maa paaskjønnes.

Udgiveren har forsynet Roskildebogen med en Indledning, der falder i følgende Afsnit: I. Christendommens Indførelse i Danmark. II. Reformationens Indførelse i Danmark. III. Den katholske Kirke i Danmark siden Reformationen. IV. Katholsk Litteratur siden Reformationen. V. Manuale Roskildense. Kun det sidste Stykke hører til Emnet. De andre kunde uden Skade for Hovedsagen have været udeladte. Imidlertid maa jeg tilstaa, at jeg personlig ikke uden en vis Tilfredsstillelse har læst den Bemærkning (S. XXI): »W. G. Karup schrieb (1859) eine, wengleich wenig kritische, Geschichte der katholischen Kirche in Dänemark«. Denne Bog blev nemlig i sin Tid udbasunet i den »Katholske Kirketidende« som et ypperligt og tilforladeligt Værk (siden oversat paa Tydsk og Fransk), og der blev med Tilfredsstillelse henvist til, at ingen Protestant havde formaaet at imødegaa Forfatterens Fremstilling. I den Anledning skrev jeg i »Dansk Kirketidende« for 1859, S. 772 ff. en udførlig Anmeldelse af Skriftet, hvori jeg paaviste Forfatterens Uvidenhed og Fordrejelser af historiske Kjendsgjærninger, og sendte et Exemplar af Anmeldelsen til Udgiveren af »Kath. Kirketid.« med Anmodning om i det mindste at gjøre sine Læsere bekendt med, at Forfatteren ikke var uimodsagt. Men saa indtraadte en dyb Tavshed. Anmeldelsen skulde ties ihjel! Nu ser jeg dog, at man

ogsaa i katholske Kredse har faaet Øjnene op for dette Skrifts sande Værd, saa min Anmeldelse deraf, som det synes, ikke har været ganske frugtesløs.

Som Indledning til den slesvigske Agende meddeler Dr. Freisen bl. a. en Udsigt over Slesvig Stifts ældste Historie, der vidner om, at han flittig har søgt at sætte sig ind i Emnet, skjønt han ikke undgaar en besynderlig Fejltagelse ved (S. XVII, Anm.) at citere et gammelt plattysk Register vedrørende Altrene i Slesvigs Domkirke med den spydige, men lidet træffende Bemærkning: »Die Schleswiger Sprache, in der diese Register geschrieben, ist ein Gemisch von Dänisch und Deutsch, ein »Kanderwelsch«, welches die Dänen in früherer Zeit nicht als Dänisch wolten gelten lassen, in den 70ger Jahren aber fand dasselbe, um die dänische Nationalität der Schleswiger zu beweisen, Gnade«. Enhver, der kjender lidt til de virkelige Forhold, vil strax se, at Sproget i det anførte Register aldrig af nogen, og mindst i vor Tid, med Rette har kunnet erklæres for Dansk, og sikkert heller ikke er betegnet som saadant uden af en, der slet ikke kjendte det danske Sprog, der taltes og endnu tales i en Del af Slesvig, hvilket, som bekjendt, ingenlunde er »Kaudervælsk«, men en lige saa god dansk Dialekt, som nogen af dem, der tales i de danske Provinser.

Hvad nu selve Agenderne, baade den roskildske og den slesvigske, angaar, da ere de af flersidig Interesse, og Gjenudgivelsen kan derfor kun hilses med Bifald, ikke blot fra katholsk men ogsaa fra protestantisk Side. Det maa ogsaa paaskjønnnes, at Udgiveren med Flid har søgt at oplyse Agendernes Forhold til andre liturgiske Værker, samtidige og senere. For en Musikhistoriker vil den slesvigske Agende ved sine gamle Melodiangivelser til en Del af de forekommende Recitativer og Hymner være af Betydning, da Udgiveren har forstaaet at skaffe sig kyndig musikalsk Bistand. Ogsaa i kulturhistorisk Henseende ville disse gamle Skrifter være af Betydning. Den overordentlig stærke Fremhævelse af Djævelens ødelæggende Virken og alle de

derhen hørende Besværgelser minde i visse Maader ikke saa lidt om vort Tid »Missions«prædikener. Men man finder ogsaa Bønner og Velsignelsesformularer, som maa tiltale os, da de kjendelig vidne om oprigtig Tro og Gudsfrygt. Alt i disse Bøger er (paa nogle faa Linier nær) paa Latin, skjønt den menige Mand og Kvinde lige saa lidt den Gang som nu forstod dette Sprog og altsaa var og blev *ἰδιώτης* (1 Cor. XIV, 26), naar Præsten oplæste disse mange og lange Formularer. Maaske gik man ud fra, at hvad Lægsfolk intet forstod af, det imponerede dem mest, saa de latinske Formularer ad den Vej dog muligvis have kunnet øve en vis religiøs Virkning, idet de indgjød Tilhørerne en hellig Rædsel. Hertil virkede vistnok i høj Grad den Omstændighed at de kirkelige Tiltaler, særlig ved Daaben og Salvelserne, vare ledsagede af talrige Manipulationer, der maatte forekomme de ukyndige Tilskuere som troldomsagtige Handlinger. Derved faa vi vistnok Forklaring af meget af den Overtro, som blandt Almuen næsten indtil vore Dage har været knyttet til flere kirkelige Handlinger. Da man nemlig, saa længe det latinske Sprog var eneherkende ved Sakramenterne, selv maatte se at lægge en Betydning i de forskellige Haandgreb, Bevægelser og Stillingen, som Præsten øvede eller indtog, saa have disse selvgjorte Forklaringer fortsat deres Liv i Almuens Bevidsthed, længe efter at det for samme uforstaaelige Sprog var ombyttet med Modersmaalet.

Hvorledes nu end dette er, saa maa vi være tilfredse med, at disse gamle liturgiske Skrifter atter ere fremdragne og gjorde tilgængelige for interesserede Læsere, og vi maa ønske, at Udgiveren — hvad han antyder som sin Hensigt — maa faa Lejlighed til at udgive flere af samme Slags, men helst lidt korrektere.

